

HIT, VALLÁS ÉS ERKÖLCS DARWIN FEJLŐDÉSELMÉLETE ÉS SZELLEMI FEJLŐDÉSE KERETÉBEN

Gánóczy Sándor

teológus, a Würzburgi Egyetem Teológiai Fakultásának emeritus dogmatikai professzora
alexander.ganoczy@wanadoo.fr

Témám sokak szemében talán szokatlan, meglepő, de azoknak, akik olvasták Charles Darwin két főművét, az *Origin of Species*-t és a *Descent of Man*-t, magától értetődő. Hiszen látják, mennyire túlment Darwin a pusztán élettani evolúció témakörén, egészen az állati társadalom és az emberi civilizáció nagy kérdéseiig. A civilizációról írt szövegei pedig bőven tárgyalnak hitről, vallásról és erkölcsről, és pedig mint fejlődésének csúcsteljesítményeiről. Ezt szeretném előadásom első részében kimutatni. A másodikban viszont a nagy naturalista egyéni vívódásairól lesz szó, főleg önéletrajza alapján. Vívódásairól, amelyek folyamán lassan, de biztosan

eltávolodott fiatalkora vallásosságától úgy, hogy végül is agnosztikusnak vallotta magát. Ebben az összefüggésben felmerül a kérdés: Nem lett volna-e érthető, hogy egyéni szellemi fejlődése hatása alatt, az *Origin* és a *Descent* utolsó kiadásából eltüntette volna a keresztény hitről, vallásról és az arra felépülő erkölcsről szóló elismerő és a fejlődésemélet szempontjából nagyon is pozitív állításait? Minden arra utal, hogy ezt nem akarta. De hát akkor nem kell-e ebből a tényből arra következtetnünk, hogy Darwin, igazi tudós módjára, kutatásainak objektív eredményeit szubjektív problémáival szemben következetesen előnyben részesítette?

HIT, VALLÁS ÉS ERKÖLCS

Mit ért a tudós e három fogalom alatt a civilizáció fejlődéséről szóló elméletében?

1. A hit

A hit szerintem Darwinnál más, több, mint a pusztán hiedelem, még ha mindkettőt ugyanaz a *belief* szó fejezi is ki. A hiedelem inkább abban a primitív népeknél található meggyőződésben áll, hogy léteznek „minden dolgot átható és kormányozó szellemi erők” (spiritual agencies) (Darwin, 2004, 682. vö. 151.). Ma az effajta vallásosságot animizmusnak nevezzük. Darwin úgy véli, hogy ez még közel áll az állati szellemiséghez. Ösztönös adottság, veleszületett tulajdonság. Arra készíti a fejletlen embert, hogy minden természetes folyamat mögött szellemeket lásson, jókat és rosszakat egyaránt, de talán többségben inkább félelmeteseket, fenyegetőket, akiket gyakran áldozatokkal kell kiengesztelni (vö. Darwin, 2004, 118.). Az ilyen hiedelem és az erre alapozott vallásosság erős függési érzéssel párosul. Ezzel szemben az egy Istenbe vetett hitben Darwin a fejlett, civilizált, tulajdonképpen keresztény népek kiváltságát ismeri fel. Egyáltalán nem általános jelenség. Csak ott jelentkezik, ahol az ember eljutott az értelmes szellemiség magaslatára. A *ratio* és a *fides* itt közel állnak egymáshoz. A hívő nem hiszékenység, hanem az Istenben való tudatos bízás alanya. Ennyiben biológusunk mint az emberi etológia úttörője, nem áll messze Pál apostoltól.

Miben, kiben hisz, illetve bízuk a hívő? Abban – írja Darwin –, akit mint „egyetemes és jótevő Teremtőt”, „universal and beneficent Creator”-t ismert fel. (Darwin, 2004, 682.). Mivel az általa teremtett világ fejlődő történelem, a hit Istene egyben kormányzó,

„Ruler” is. Az emberiség javára az. A belévetett bízó hitet tudósunk többször „enobling belief”-nek, nemesítő hitnek nevezi (Darwin, 2004, 116., 151.). Hiszen felemeli, gazdagítja és az evolúció előrevitelére alkalmas tulajdonságokkal ruházza fel. Például felkelti benne a képzelőerőt, szintúgy a kérdéses vágyát, a csodálkozni tudást, és főleg az erkölcsi érzéket (Darwin, 2004, 682.).

Ellentétben az akkoriban Angliában elterjedt „természetes teológia” képviselőivel, akik között Darwin William Paley-t elég jól ismerte (Paley, 1794 [1811]), ő nem tulajdonított fontosságot az ún. istenbizonyítékoknak. Mondhatnám talán, hogy jobban érdekelte, milyen a hit Istene, és mily hatásokat tudnak be neki a hívők, mint a kérdés, hogy létezik-e vagy sem. Így azok érvelését, akik a hit elterjedtségéből, sőt állítólagos általánosságából Isten létezésére következtetnek, „elhamarkodottnak” ítélte (Darwin, 2004). Meggyőzőbb volt neki az a meglátás, hogy Isten értelem, és hogy az ember „Istenre hasonlító”, „godlike” értelemmel rendelkezik (Darwin, 2004, 689.).

Másrészt fontos, hogy ez az istenkép megfelel az evolúcióelmélettel adott, abban gyökerező történeti világszemléletnek. A „Creator” egyben „Ruler” is (Darwin, 2004, 116. vö. 518.). Tehát nem elégzik meg a világ egyszeri megteremtésével, hanem továbbra is irányítja fejlődését, amennyiben szabad érvényesülést enged a természet öntörvényűségének. Szerintem jogos így értelmeznünk azokat a mondatokat, amelyeket az *Origin* utolsó oldalain olvasunk, és amelyeket Kampis György fordításában idézek: „Nem felemelő elképzelés-e, hogy a Teremtő az életet különböző képességeivel csupán néhány vagy akár csak egyetlen formába lehelte bele”, és hogy azoknak a „csodálatos formáknak serege,

amely ilyen egyszerű kezdetből származott, nem szünt meg fejlődni és továbbra is fejlődik?” Néhány sorral ezelőtt Darwin ezt írja: „amit a Teremtő által az anyagba beleadott törvényekről tudunk, jobban összhangban áll, ha a föld múlt és jelen lakóinak létrejöttét és elpusztulását másodlagos okok [secondary causes] vezérlik, akárcsak az egyetlen születését és halálát” (Darwin, 2007).

Darwin nem filozófus, még kevésbé Arisztotelészt követő metafizikus. Nem biztos tehát, hogy ezeket a „másodlagos okokat” egy isteni „első okhoz” viszonyítja. Mindazonáltal gondolatmenete szoros kapcsolatba hozza a teremtés gondolatát azzal, amit ma a természet „önszervezésének” nevezünk. Semmi esetre sem zárja ki az utóbbi az előbit, még ha a kettő két lényegesen különböző megismerérendszerhez is tartozik. Mi ez, ha nem analóg beszéd, amelynek természet-tudásunk egyébként kiváló mestere?

Tudott dolog, hogy ma nem egy újdarwinista szerző az említett két megismerérendszerből a teológiai elhallgatja, sőt jelenlétét Darwinnál különböző ürügyekkel tagadja. Ilyen „redukcionista” módon jár el például Richard Dawkins, aki idézetünkéből a „Creator” nevet egyszerűen kihagyja, ha jól tudom azzal az ürüggyel, hogy azt Darwin 1860-ban külső nyomásra volt kénytelen szövegébe beleírni. Ez ellen a feltételezés ellen szól a tény, hogy szerzőnk 1860 előtti szövegeiben is számos helyen tárgyal a Teremtőről (Gánóczy, 2008, 1468–1486., különösen 1473.).

Számomra fontos, hogy az *Origin*-ben és a *Descent*-ben tett kijelentések semmiképp sem hitvalló szándékra, hanem tudományos megfigyelésre vezethetők vissza. Azaz a szerző arról akar beszélni, amit a fejlett és kevésbé fejlett társadalmakban mint alapvető szellemiséget, meg tudott állapítani.

Ez a vélemény szerintem arra a megállapításra különösképpen vonatkozik, hogy a legcivilizáltabb népeknél a fejlődélméletet harmonikusan össze lehet kapcsolni nemcsak az „egyetemes és jótevő Teremtő”, hanem a lélek halhatatlanságának gondolatával is (vö. Darwin, 2004, 682.). Tudomásom szerint Darwin nem foglalkozott behatóbban a „vadás”, illetve a primitív népek temetési szertartásaival és a túlvilágra vonatkozó mítoszai-val. Így tulajdonítja kizárólag a civilizált népeknek azt a történeti és történelmi életfelfogást, amely a halálnak lényegileg átmeneti jelleget ad. Semmiképpen sem látja benne a folyamatban levő fejlődés megsemmisítését (vö. Darwin, 2004, 171.). Érdekes módon így az örökkévalóság gondolata, bizonyos mértékben és megnevezetlenül, belekerül az evolúcióelméletbe. Ez hasonlít a mai teológia ama tételéhez, amely szerint az, ami örök, sem nem időtlen, sem nem végtelenül meghosszabbított folyamat, hanem fejlődni képes élet, vagy mindig új lehetőségek szakadatlan megvalósulása (lásd Pannenberg, 1980, 188–206.).

Ezen a ponton szeretnék visszatérni a darwini elméletben vázlatosan kirajzolódó istenkép egyik ritka, de érdekes megnyilatkozásához: Isten lényegében Teremtő. Nem csak jótevő, életet és annak javát akaró alkotó, de páratlan szervező is. Az *Origin* 1872-ben, tehát Darwin halála előtt tíz évvel megjelent kiadásában összehasonlítást találunk a távcső mint a technika remekműve, és az emberi szem mint Isten műve között. Idézet: „Van-e jogunk feltételezni, hogy a Teremtő ugyanolyan szellemi képességekkel rendelkezik, mint az ember?” Nem kell-e inkább arra következtetnünk, hogy a szem „mint élő optikai eszköz” annyival tökéle-
sebb az üvegből gyártottnál, „mint ameny-

nyivel a Teremtő műve felülmúlja az ember művét?”¹ Persze Darwin nem lenne Darwin, ha nem idézné fel ugyanakkor a természetes tenyészkiválasztódás elvét is. Hiszen az is közrejátszik az ember látószervének tökéletességében. Ezt kifejteni a természettudós elsődleges feladata. Ily módon egy ritka, teológához hajló kijelentés beleilleszkedik a gyakran tett természettudományos kijelentésbe. A kettő világosan meg lesz egymástól különböztetve, de nem szükségszerűen szétválasztva.

Legyen elég ennyi a hit témájáról, amelyet Darwin az értelmes és jótevő Teremtőbe vetett bízó hitként ír le a civilizált emberről alkotott képe keretében.

2. A vallás

A modern teológiai tudomány különbséget tesz a hit és a vallás fogalma között. Először is tudatában van annak, hogy míg a Biblia az Istenbe vetett hitről behatóan és részletesen tárgyal, nem ismeri a latin *religio*-nak megfelelő fogalmat. Sem azt, amelyet a *religare*, azaz *összekötni* igéből vezetett le egy bizonyos hagyomány, de azt sem, amelyet Cicero és követői a *relegere azaz át- meg átoltvasni* igéből képezték. Ami az elsőt illeti, a *Biblia* különböző szövegei annyira a személyesen és szabadon Istenbe vetett hitre helyezték a hangsúlyt, hogy az azzal járó különböző köztöttségeknek nem juthatott az elsődleges követelmény helye. Sem a választott néphez való veleszületett hozzátartozás, vagy az abban való tagság köteléke, sem egy változatlan erkölcsi törvény által okozott köztöttség, sem pedig tanok, szertartások, fegyelmi szabályok betartása. Már a próféták is

ostorozták azt a vallásosságot, amely számára a betű többet jelent, mint a szellem, a kötelék-re való hivatkozás többet, mint az élő hit.

Ami a második, a *relegere* igéből levezetett vallásfogalmat illeti, amely a szabályok aggályos betartására helyezi a hangsúlyt, az sem lett az öskereszténység éltető elemévé. Azonosságát sokkal inkább a hit aktusa, más szóval az evangélium személyes megismerésre és szabad választásra alapuló igénylése határozta meg. Ez okból keresztelték az Ösegházban nem csecsemőket, hanem csaknem kizárólag eszüket tudó, felelős döntésre képes személyeket. A keresztség szentségét kérni kellett, elő kellett rá készülni, és nyilvánosan kifejezett egyéni hitvallás révén lehetett elnyerni. Már ezért is nevezték a keresztényt egyszerűen hívőnek és nem *vallásos embernek*, *homo religiosus*-nak.

A vallás tehát inkább a hívők által felépített, szükséges és hasznos intézmény, de ilyen értelemben ugyanakkor másodlagos alkat is. Jellemzői: a tagság egy adott helyi csoportban; részvétel a gyülekezet szertartásán; engedelmesség a vezetőkkal, a klérussal szemben; tanok, törvények, hagyományok követése. Erre határesetekben még nem hívő személyek is képesek voltak, ami a formalizmus veszélyét foglalta magában. Sőt a képzettségét is, hiszen az egyházi hatóság sok esetben a látszat szerint ítél és büntetett.

Nem valószínű, hogy Darwin effajta megkülönböztetéseknek a hit és a vallás között tudatában lett volna. Mindenesetre az egy és jótevő Istenbe vetett hitet az evolúció vívmányának tekintette, és feltehetőleg azt értette a „religious feelings” kifejezés alatt is, amelyet én hol vallásos „érzéssel”, hol pedig vallásos „érzelmekkel” fordítottam le. Nyilvánvaló, hogy a fejlődés alacsonyabb fokán az érzelmi, emocionális elemek uralkodnak, és

¹ *The Origin of Species*. Ch. 6: *The Difficulties of the Theory. Organs of Extrem Perfection and Complication*

az érzék inkább előrehaladott vallásosságnak felel meg, ahol már a hit kerül az előtérbe. Darwin itt is folyamatot látott. Olyant, ami az elején közel van az állati ösztönökhöz, így például egy háziállat gazdája iránti szimpátiájához, sőt szeretetéhez, de amely az evolúció magasabb fokán a tudatos és szabad istenhit jellegzetességét mutatja, és amely természet-szerűleg kifinomult erkölcsi érzékkel párosul (vö. Darwin, 1954, 171.). Annyi biztos: Darwin szerint mindkét érzék, a vallási és az erkölcsi, állati gyökerekből is táplálkozik (vö. Darwin, 1954, 157.).

Tudomásom szerint tudósunk sehol sem ad a vallás jelenségéről pontos fogalom meghatározást. De leírja azt, amit megfigyelt. A vallásos érzék – írja – „igen komplex jelenség”. Miben mutatkozik meg? Készségben arra, hogy maradéktalanul alávessük magunkat egy „titokzatos módon fölnék rendelt lénynek, az attól való függésünk tudatában, félelemben, tiszteletben, hálában [...], reménységben”. Az erre való képesség „mérésékeltlen magas” fejlődési szintet tételez fel, amelyet azonban nincs jogunk megvetni. Gondoljunk csak legkedvesebb háziállatunkra, a kutyára, amelynek gazdája iránti „mély szeretete [deep love]”, biztosan a vallásosság előlegezett jelenségei közé számítható (Darwin, 1954, 118., vö. 119., 129.).

Vigyázat azonban! Az emberi vallásosság nem csak jó és hasznos tettekben tud megnyilvánulni. Darwin nem vár sok jót az animista szellemhiedelmektől, a fétiszizmustól és a többistenhitől. De még az egyistenhit magaslatára jutott kereszténység történelmében is emlékeztet hol babonák burjánzására, hol erőszakos térítési kísérletekre, hol boszorkány- és eretneküldözésre, vallásháborúkra. Bizony, a legnemesebb vallás sem tudta elkerülni, hogy Istenből, aki jötevé

Teremtő, vérszomjas istent csináljon. Amennyiben a természettudományok egy ilyen vallásosságtól szabadították meg a civilizált nemzeteket, azok mély hálával tartoznak nekik. Mindent egybevetve, a vallás is époly kevésbé mentes a tévedéstől és az eltévelyedéstől, mint az állati ösztön (Darwin, 1954, 119.).

Visszatérve a hit és a vallás fogalma közötti megkülönböztetésre, legyen szabad a következő kérdést feltennem: Azt a tényt, hogy Darwin egyénileg fokozatosan az agnoszticizmus útjára tért, nem lehet-e sokkal inkább a kora és a környezete által gyakorolt vallástól való elidegenedésként, mintsem a keresztény hit elvetéseként értelmezni?

3. Az erkölcs

A darwini fejlődésemélet nem tulajdonít az erkölcsnek kevesebb jelentőséget, mint a vallásnak és a hitnek. Hiszen számára az előbbi az utóbbiak gyümölcse. Lehetetlen a fát gyümölcs nélkül és a gyümölcsöt fa nélkül elképzelni.

Darwin ebben a kérdésben is hű marad az emberi állatóság paradigmájához. Erkölcsi magatartásunk a magasabb rendű állatfajok „szociális ösztöneivel”, egyedeik egymás iránt nyilvánított „szimpátiájával” veszi kezdetét (Darwin, 1954, 120.k; vö. 125., 128.). A fejlődés alacsonyabb fokán persze az ösztönös rokonszenv a saját csoport és faj kereteire van lehatárolva. Az idők folyamán azonban az ösztön egyre inkább tudatos magatartásnak ad helyet, és egyre inkább kiterjed más csoportok és fajok tagjaira is. Másrészt az ösztönös szimpátia még csaknem teljes mértékben az erős és egészséges társak felé irányul. A tudatosított, szabadon akart rokonszenv a haszontalan vagy beteg társ iránt is érdeklődik (vö. Darwin, 1954, 120., 132–134., 149., 159.). Ez a módosulás kockázattal is jár, hiszen

veszélybe hozhatja a saját közösség biológiai minőségét, már azáltal is, hogy fékezi a természetes tenyész kiválasztódás és az életharc érvényesülését. Végül degeneráló hatással is járhat (vö. Darwin, 1954, 120., 159.k).

Ezen a ponton tesz tudósunk egy elmélete számára nagyon fontos megkülönböztetést szimpátia és szeretet között (vö. Darwin, 1954, 129.). Miért képes az utóbbi többre, jobbra, mint az előbbi? Mert nem merül ki érzésekben, emóciókban, spontán és múlandó kapcsolatok létrehozásában. Mivel a szeretet ítélőképességgel párosul, nemcsak érzék, hanem tudó, látó, ítélő és döntésre képes viselkedésmód is. Erejét abból meríti, hogy összehasonlíttja egymással múlt és jövő még csak tervezett tetteit, és vagy helyesli, vagy elítéli azokat. Mivel erre az alacsonyabbrendű állat képtelen, Darwin habozás nélkül jelenti ki: „egyedül az embert sorolhatjuk bizonyossággal az erkölcsi létezők [moral beings] közé” (Darwin, 1954, 135.).

Itt jön azonban teljes világosságra az összes idevágó fejtegetés mögött rejlő bökkenő. Hogyan fér meg ez a szereteterköls a „natural selection” és a „struggle for existence” könyörtelen s ugyanakkor minden létezőre kiterjedő törvényeivel? Azzal a megállapítással, hogy a különböző egyedek, csoportok és fajok ugyanazon életér birtoklásáért egymással versengeni kénytelenek. És azzal a ténnyel, hogy ez az életharc a legtermészetesebb módon oda vezet, hogy a jobban alkalmazkodó a kevésbé alkalmazkodót, az erős a gyengét, a magasabbrendű az alacsonyrendűt, a civilizált a „vadat” az élettérből kiszorítja, elnyomja, sőt elpusztítja. Tudott dolog – bár sokan nem hajlandók tudomásul venni – hogy a *Descent* 5. fejezete úgy tárgyal a szelekcióról, hogy rasszista, elitista, nacionalista ideológiák saját elméleteik és gyakorlataik

igazolását találhatták benne. Legyen szabad erre a nyitott kérdésre hipotetikus szerénységgel válasszal próbálkoznom. Annyi biztos, hogy Darwin egy jöttányit sem enged meggyőződéséből, hogy a természetes tenyész kiválasztódás és az élettan törvényei nem határolhatók le pusztán biológiai folyamatokra. A civilizációra is kiterjed, szintúgy, mint a különböző nemzetek egymáshoz való viszonyára. Sőt mi több: maga az emberi erkölcs, amely szintén fejlődésnek köszönheti magát és különböző szinteket ér el, az említett ketős törvényszerűség hosszú távú érvényre jutásának tudható be. Beleértve a szereteterkölsöt is, amely esetenként annyira túlmegy a természet által diktált közösségi határokon, hogy gyakorlatilag több értéket tulajdonít a kicsinek, mint a nagyoknak, a gyengének, mint az erősnek, a szenvedőnek, mint a boldognak. Ezekben az esetekben úgy látszik, hogy a szelekció mintegy önkritikát gyakorol. Biztosan szép és jó gondolat ez, de ki mondja ki? Ha maga Darwin tesz erre legalább célzást, hol teszi ezt?

Szerintem a *Descent* következő mondatában: „Mindenfajta fejlődés egymással konkuráló, kedvező körülményektől függ. A természetes tenyész kiválasztódás csupán kísérletszerűen [tentatively] működik. Egyedek és fajok nyertek ugyan általa elvitathatlan előnyöket és mégis elpusztultak, mert más téren hibáztak” (Darwin, 1954, 167.). Úgy vélem: ez a kijelentés kizárja a szelekciótörvény determinista és abszolút értelmezését. Nem működik tehát kérelhetetlen szükségszerűséggel. Ismer kivételeket is. Nem hasonlítható abszolutista egyeduralgó viselkedéséhez. Helyet enged más törvényszerűségeknek is. És amit megvalósít, azt sok esetben hosszú kísérletezések árán teszi, melyek nem mentesek hibáktól és tévedésektől

sem. Mintha a természetre magára is alkalmazhatnánk a kutató tudós munkájának jelszavát: „trial and error”!

Eszerint a darwini alaptörvény több irányban kaphat érvényt, és sok ellenlábás törvénnyel kell megbirkóznia és boldogulnia. Van olyan eset, ahol az élőlények mennyiségét növeli, és olyan, ahol inkább egyedeik minőségét. A civilizáció nemegy esetben megnehezíti maradéktalan érvényrejtését (Darwin, 1954, 161.). Megtörténik, hogy a neki köszönhető haladás megtorpan és visszaesésnek ad helyet. Itt az erősebb jogát támasztja alá, ott meg kivételesen a gyengébb jogait. A haladás nem egyirányú és nem változatlan törvény. Darwin maga írja: nem „invariable rule” (vö. Darwin, 1954, 166.).

Szerintem itt még egy, témánk szempontjából fontos gondolat jelentkezik. Darwin egyes eszmefuttatásaiban egy olyan jelenségről beszél, amelyet én a szelekció „önellenőrzésének” nevezek. Ez a gondolat közel áll a mai fejlődéstanban központi jelentőséggel bíró „önszervezés” gondolatához, de ugyanakkor Darwin erkölctanához is, amely az „önfegyelmet” a „self-command”-ot (Darwin, 1954, 127., 139., 143.: Chastity eminently requires self-command”. vö. 144.) a legfontosabb erények közé sorolja. Nos, amennyiben a szelekció önmaga eredményeit is szelektálja, amennyiben különbségeket tesz, az adott helyzetet figyelembe véve, teljes és részleges, erős és gyenge érvényesülés között, amennyiben az alkalmazkodási követelményt például erkölcsi megfontolások alapján viszonylagossá teszi, megszűnik türelmetlen egyeduralkodó módján működni.

Szerintem Darwinnak ezt a minden bizonnyal mellékvágányon jelentkező, de elvitathatatlanul jelenlevő gondolatmenetet világosabban kellett volna megfogalmaznia,

és a *Descent* 5. fejezetét újra kellett volna írnia. Akkor elkerülhette volna a determinista félreértéseket, és a szelekció törvényét jobban belehelyezte volna a nem kiküszöbölő, hanem összekötő, a koegzisztenciára, a szimbiózisra és a koevolúcióra készítő, szelídebben működő természettörvények összefüggésébe. Így jobban előtérbe kerülhettek volna a közjó, a „general good” (Darwin, 1954, 145.) értékei is. Mindenesetre nem hozok a darwini hagyatékba Darwin-idegen elemeket, amikor hangsúlyozom, hogy ott nemcsak a másokkal, de az önmagukkal vívott harc és küzdelem is fontos szerepet játszik. Minden állat, minden ember saját ösztöneit és érdekeit is kordában hivatott tartani, azokat is rendben tartani az alacsonyabb- és a magasabbrendűség mércéjét követve (vö. Darwin, 1954, 149.).

Szerintem így lehet a szelekció és az erkölcs két alapelvét egymással korrelációba hozni anélkül, hogy az egyik lemondana önmagáról a másik javára. Amennyiben ez az értelmezés elfogadható, a tárgyilagos Darwin-kutató jobban megérti azokat az erényeket, amelyeket tudásunk a civilizált embertől elvár: megértés, tapasztalás, jól felfogott önérték követése, nevelni tudás, készség az önnevelésre, a mások másságának tiszteletben tartása (vö. Darwin, 1954, 163.), az embertárs méltányos megítélése, a közjó szorgalmazása, érzék a jó és a rossz közötti különbséghez, a veszélyben forgó társteremtény, a „fellow creature” – legyen bár az ember vagy állat – megvédelme, szeretet a családon belül és azon túl (Darwin, 1954, 681.).

Logikus, hogy ott, ahol Darwin ezekről az erényekről beszél, visszakanyarodik az Istenbe vetett hit témájához. A következő megfigyelésének ad kifejezést: „A civilizált fajoknál az a meggyőződés, hogy létezik egy

mindent áttekintő istenség, nagy hatással volt az erkölcsiség előrehaladására”. Ez az „istenség” megérdemli a „jótevő Teremtő” nevet (Darwin, 2004).

Darwin szellemi fejlődése

Előadásom második részének fő forrása Darwin önéletrajza lesz, nevezetesen annak 1958-ban unokája, Nora Barlow által teljességében helyreállított és kiadott szövege (Barlow, 1958).

Eredetileg Darwin ezt a rövid, körülbelül százhusz oldalas számláló írást nem kívánta nyilvánosságra hozni. Családi használatra szánta, már azért is, mert sok olyan részletet tartalmaz, amely csak közeli hozzátartozóit érdekelhette. Annak, amit a hit, a vallás és az erkölcs terén személyesen megélt, egy nem egészen tizenkét oldalas exkurzust szentelt. Az *Origin*-nel és a *Descent*-tel ellentétben, kezdettől fogva valláskritikát gyakorol. De számomra jellemző, hogy nem az Istenbe vetett hitet mint olyant teszi szigorú bíráló tárgyává, hanem azt a vallásgyakorlatot, amely korában és környezetében uralkodott, és amely az ő szemében érthetetlen módon nem annyira az *Újszövetség* illetve az evangélium, mint inkább az *Ószövetség* istenképén alapult. Ez pedig, írja Darwin, Istent mint „megtortlásra éhes tirannust” (Barlow, 1958, 85.) festette le; mint olyan Úristent, aki logikus módon csak örök kárhozatra ítélni azokat, akik nem hisznek benne, így elsősorban Darwin saját apját, fivéreit és nem egy barátját. Nos – írja –, ha a keresztények istene tényleg ilyen, akkor ő csak szívből kívánhatja, hogy ne létezzék (Barlow, 1958, 87.). Hiszen nem egyezik meg a „jótevő Teremtő” fogalmával, azzal, aki inkább az evangéliumokban jelenik meg, nevezetesen azoknak helyesen értelmezett metafórái, példabeszédei

tükrében, és amely egy „szebb erkölcsöt” testesít meg és követel (Barlow, 1958, 86.).

Az *Önéletrajz* tartalma nem enged arra következtetni, hogy szerzője valaha is átolvasta volna az egész *Szentírást*, vagy hogy kikérte volna hozzáértő szentírásstudósok véleményét, akik különbséget tudtak volna tenni annak lényeges, maradandó és mellékes, idejétmúlt kijelentései között. Így érthető, hogy tudásunkat egyszer és mindenkorra megbotránkozta a *Teremtés könyvének* ama állítása, hogy Isten hat nap alatt külön-külön és teljesen kész állapotban teremtette volna meg a csillagrendszert, a növényeket, az állatfajokat és az embert. A „separate creations” tételét a tudomány nevében csak elvethette. Persze ma tudjuk, hogy az adott irodalmi mű tulajdonképpen mondanivalója nem effajta mitikus menetrend bizonyítása volt, sokkal inkább Isten és az ember egymáshoz való viszonyának szimbolikus emlékezetbe idézése.

Ámde Darwinnál nem csak az akkoriban már Francia- és Németországban meglévő szöveg- és hagyománykritikai eszközökkel dolgozó szentírásstudomány eredményei hiányoztak. Ugyanakkor kezdett hadilábon állni az Angliában akkoriban elterjedt „természetes teológia” filozófiai törekvéseivel is, már amennyiben az, így például a cambridge-i William Paley *The Evidences of Christianity* című műve, mindenáron istenbizonyítékokat keresett. Azt, amit az okoskodó hittudomány Istenről mint az élőlények személyes és értelmes tervezőjéről és megteremtőjéről bizonyítani vélt, Darwin képtelen volt összehangba hozni a természetes szelekcióra alapozott fejlődélmélettel. Ebben az összefüggésben írja: „A szerves lények változatosságában nem jelentkezik több tervezettség egy értelmes létező által, mint a szél fúvásában.

A természetben minden meghatározott törvények eredménye” (Barlow, 1958, 87.).

Nem akarom firtatni, hogy vajon a hasonlat a szél fúvása és a természetes szelekció között meggyőző-e vagy sem. Inkább azt tartom fontosnak, hogy itt írónk mint kételkedő keresztény nem annyira egy létező vagy nem létező világterv iránt érdeklődik. Sokkal inkább az a kérdés számára, hogy a minden bizonnyal bizonyítható természettörvények lehetővé teszik-e vagy sem, hogy az élőlények boldoguljanak, és hogy ez és ez a konkrét ember még a halál határán túl is kiteljesedése felé tudjon haladni. Személyesen meg van győződve arról, hogy ami csak él, boldogságra lett teremtve, és hogy maguk a természettörvények is végeredményben ezt a célt követik. Ez a szorongó, érzékeny, visszavonultságban élő, de családját szenvedélyesen szerető ember egyáltalán nem pesszimista. Abból, amit megfigyelt, arra következtet, hogy a világban több a jó, mint a rossz, több az öröm, mint a szenvedés. Igaz, úgy mond, hogy egyes írók a szerte a világon feltornyosuló „tengeren szünet” látásra kétségbe vonják egy inkább áldásos világtrend, egy „generally beneficent arrangement” lehetőségét. Tévdenek. Az életet minden nehézség ellenére érdemes élni. Az igazság az, hogy a természet ölen a jó, a szép, a boldogító többségi jelenlét, bár ezt statisztikailag nem lehet bizonyítani. De ha nem így lenne, hogyan tudnánk megmagyarázni, hogy minden élőlénynek kedve van a szaporodásra, az élet továbbadására. Aki a természettörvények mögött felfedezi Istent, az annak mindenhatóságát spontán módon összekapcsolja jóságával. Még akkor is, ha lépten-nyomon tapasztalja, hogy ez a jóság nem határtalan (Barlow, 1958, 90.). Mindenesetre a jó Isten nem lehet barátja a szenvedésnek.

Nos, ezzel a gondolatmenettel kapcsolja össze Charles Darwin – aki most vallomást tesz, és nem tudományosan következtet – meggyőződését a lélek halhatatlanságáról. Idézem: „Valamikor én is ilyen módon éltem abban a bizonyosságban, hogy Isten létezik, és a lélek halhatatlan [...]. Jól emlékszem meggyőződésemre, hogy van valami az emberben, ami több mint a lélegzet, amely csupán a testet élteni. Igaz, hogy azóta ezen a téren olyan lettem, mint a színvak, aki nem érzékeli a dolgok színpompáját” (Barlow, 1958, 91.). (Megjegyzendő, hogy aki nem érzékeli a színt, nem tagadja szükségszerűen annak létezését).

A következőkben Darwin áttér a jelenidőre: „Ami a halhatatlanságot illeti, az úgy mutatkozik számomra, mint egy csaknem ösztönös hiedelem”. Annak szemében, „aki hiszi, mint jómagam is, hogy az ember a távoli jövőben egy sokkal tökéletesebb teremtmény lesz, mint amilyen ma, elviselhetetlen a gondolat, hogy ő és minden más érző létező ilyen hosszú és lassú haladás után, teljes megsemmisülésre lenne ítélve. Azoknak, akik fenntartás nélkül hisznek az emberi lélek halhatatlanságában, világegyetemünk összeomlása nem tűnik szerfölött fenyegetőnek” (Barlow, 1958, 92.). Hozzáteszem: talán ez a hit vet fényt arra, hogy Darwin utolsó szava – fia, Francis tanúsága szerint – így hangzott: „Egyáltalán nem félek a haláltól” (lásd az *Önéletrajz* német fordítását: Darwin, 1982).

Aztán az *Önéletrajz* így folytatódik: „Van még egy másik forrása is a meggyőződésnek, hogy Isten létezik [...], amely számomra még nagyobb súllyal esik a latba, és amely abból [...] a lehetetlenségből származik, hogy a világegyetemet, beleértve [...] az embert is, vak véletlen vagy szükségszerűség eredményeként fogjuk fel. [...] Én arra ér-

zem készítetve magamat, hogy egy értelmes szellemiséggel bíró első okra gondoljak, amely bizonyos mértékben az emberhez hasonló. Ennyiben megérdemlem, hogy teistának nevezzenek”.

Mire vonatkozik itt a filozófiai és teológiai szakkifejezés: „teizmus”? Olyan személyekre, akik elfogadják, hogy létezik egy személyhez hasonló, szabad és gondviselő Isten, akinek tevékenysége nem szűkíthető le a világ merő megteremtésére, a történelem elindítására. Mármost Darwin – már amennyiben teista –, ennek a Teremtőnek egy „különleges szándékot” „special purpose”-t tulajdonít. Sem a létrejövés, sem az evolúció eseményeit nem bízza a vak véletlenre vagy a szintén vak és kérlelhetetlen szükségszerűsége.

Darwin a *Descent* vallási kérdéseknek szentelt részében tehát a „creatio”-t és az „evolúció”-t olyan döntésnek, illetve döntéshozatalnak tudja be, amelyet össze mer hasonlítani a földműves elhatározásával, hogy szántóföldjét ezzel vagy azzal a veteménnyel veti be, vagy egy emberével, aki élettársat választ (vö. Darwin, 1954, 683.).

Az *Önéletrajz* azonban nem áll meg ezzel a jelenidőben fogalmazott hitvallással. A szerző bevallja, hogy teista istenképe egyre inkább elkopott. Erőt vett rajta a kételkedés. Az évek folyamán hitének átható ereje megcsappant. Elfoglalta helyét a nemtudás tudata. Főleg a világegyetem eredetének titokzatosága lépett előtérbe. Így nyilatkozik: ami a mindenség keletkezésének misztériumát illeti, az – be kell látnunk – felderíthetetlen. Ennyiben „meg kell elégednem azzal, hogy agnosztikus maradok” (Barlow, 1958, 94.).

Persze nem könnyű dolog agnosztikusként élni, ha az ember éles erkölcsi érzékkel van megáldva. Hol keresse életgyakorlata irányelveit, normáit? Idézem Darwint: „Aki

nem biztos egy személyes Isten létezésében vagy a halálon túli életben [...] az csak abban találhatja életének erkölcsi irányítását, hogy legerősebb [...] ösztöneit követi, amelyeket helyesnek ítél. Hasonlóan a kutyaéhoz, aki persze ezt vakon teszi, míg az ember előre és visszafelé tekintve, összehasonlítja különböző érzéseit, vágyait és emlékeit”. Ha szerencséje van, akkor nála nem az alacsonyrendű, hanem a szociális ösztönök kerekednek felül. „Ami engem illet – írja – úgy vélem, helyesen cselekedtem, amikor életemet a tudománynak szenteltem” (Barlow, 1958, 94.).

Néhány következtetés

Több idő kellene ahhoz, hogy Darwin tudományos megfigyeléseit személyes tanúságtételével egybevegyük, és következtetéseket vagy legalábbis magyarázatkísérleteket fűzzünk a mondottakhoz. Erre itt nincs idő. Marad számomra néhány ideiglenes vélemény vagy inkább erős benyomás vázlatos megfogalmazása.

Először is, mint teológus úgy vélem, hogy Charles Darwinnak nem adatott meg egy nevéhez méltó szentírás- és hittudomány megismerése. Kérdései sok esetben teológiai jellegűek, hiszen Isten mivoltára és a fejlődő természethez való viszonyára vonatkoznak. Minden látszat szerint azonban csak igen szórványosan kapott rájuk kielégítő választ.

Így maradt számára a szociológiáig menő természettudományos ítélet. E szerint és ennek értelmében ismerte el a hit és a vallás evolutív jellegét és magasabbrendűségét. Bár egyénileg, főleg egy bizonyos vallásgyakorlattal és az annak megfelelő dogmákkal kapcsolatban egyre több nehézsége lett, tárgyilagossága arra készítette, hogy az egy és jótévő teremtő Istenbe vetett hitnek magas értéket és civilizáló hatást tulajdonítson.

Ez az objektívnek, tehát tudományosnak ítélt felismerés indította arra, hogy két történetiséget hozzon egymással szoros kapcsolatba: a haladásra hivatott evolúcióét és a halhatatlan életre képes emberi személy örökkévaló jövőjét.

E kettős történetiséggel függ össze talán az is, hogy Darwin kész volt a természetes tenyészkiválasztás egyetemes érvényesülését viszonylagossá tenni, amennyiben az sem nem kizárólagos módon, sem nem abszolút szükségszerűséggel irányítja az élők fejlődését, hanem, mint mondja, „kísérletszerűen”, „tentatively”. Mintegy a „trial and error” elvét követve.

Az egyik tényező, amely a szelekció alap törvényét viszonylagossá teszi, nem más, mint a szociális ösztönök és a természetes szimpátia szövetsége. Ebben gyökerezik a szeretet dinamikája is. Azon szülői, gyermeki, a szexuális vágyat és az önfeláldozást közös nevezőre hozni képes szeretetét, amely nélkül nincs valójában fejlett emberi társadalom.

IRODALOM

- Barlow, Nora (1958): *The Autobiography of Charles Darwin 1809–1882. With original omissions restored. Edited with Appendix and Notes by his granddaughter Nora Barlow.* (Idézve zarojelben: A és oldalszám)
- Darwin, Charles (1982): *Ein Leben. Autobiographie, Briefe, Dokumente.* Herausgegeben von Siegfried Schmitz, dtv, München, 162 k.
- Darwin, Charles (2004): *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex.* Penguin Books, London
- Darwin, Charles (2009): *A fajok eredete természetes kiválasztás útján.* Typotex, Budapest, 430 k.

Minden jel arra mutat, hogy ez a becsületes és finomlelkű ember, ez az ízig-vérig kutató és kérdésekkel küzdő boldogságkérésű családján belül, barátai körében és társadalmi felelősségvállalásában ezt az etikát kívánta élni. Hogy ateistává lett volna az idők folyamán? Nagy műveinek áttanulmányozása után úgy vélem: nem. Hogy a teista és az agnosztikus álláspontok között ide-oda járt, az valószínűbb. De itt se ítéljünk elhamarkodva. Az agnosztikus nemtudás, melynek tárgya Darwinnál főleg a világ keletkezésének, illetve „megteremtésének” misztériuma, nem mosható össze az ateista istentagadásával. Szerintem a hívó is bizonyos mértékben megérdemli az agnosztikus nevet. Hisz ő sem tudja mindazt, amit hite tárgyává tesz, miközben élete végső értelmét keresi. A hit útja is keresést jelent, szintúgy, mint a szeretetét.

Kulcsszavak: *evolúció és civilizáció, istenhit, Teremtő, vallásos magatartás, erkölcs, szeretet és tenyészkiválasztódás, teizmus, agnoszticizmus*

- Gánóczy Sándor (2008): A „Kreacionizmus” és az „értelmes tervezettség” a teológiai kritika mérlegén. Magyar Tudomány. 12, 1468–1486, különösen 1473.
- Paley, William (1794 [1811]): *The Evidences of Christianity.* Cambridge, <http://books.google.hu/books?id=AqoHAAAAQAAJ&hl=en>
- Pannenberg, Wolfhart (1980): Zeit und Ewigkeit in Israel und im Christentum. In: Pannenberg, Wolfhart: *Grundfragen systematischer Theologie. Gesammelte Aufsätze.* Band 2. Vandenhoeck und Rupprecht, Göttingen, 108–206.

IN MEMORIAM ABRAHAM LINCOLN

Hahner Péter

tanszékvezető egyetemi docens,
Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet Újkortörténeti Tanszék
hahnerpeter@t-online.hu

Aki nem tanulmányozta alaposabban az Egyesült Államok történelmét, talán nem is értheti, miért tisztelik annyira az amerikaiak Abraham Lincoln emlékét. Elvégre nem tudta megakadályozni, hogy elnöksége idején kirobbanjon országa történelmének legvéresebb háborúja, egy polgárháború, amelyben 360 ezer északi és 260 ezer déli katona esett el, s a polgári áldozatokkal együtt a halottak száma minden bizonnyal meghaladta az egymilliót. A felületes szemlélőnek úgy tűnhet, hogy az Unió (az északi államok) elsöprő gazdasági fölénye eleve biztosította a háborús győzelmet a szövetségi kormányzat számára, s ehhez nem sokban járulhatott hozzá az elnök. Ráadásul Lincolnt a háború végén meggyilkolták, s ezért a nemzeti egység helyreállítására sem az ő elvei szerint került sor.

Az életrajz egyes részletei újabb meglepetéseket tartogathatnak. Abraham Lincoln szinte teljesen iskolázatlan volt, semmiféle kormányzati tapasztalattal nem rendelkezett, még csak polgármesteri hivatalt sem töltött be, mielőtt beköltözött a Fehér Házba. (Csak képviselő volt, először Illinois, majd 1847-től két évig az USA képviselőházában.) Az 1860-as elnökválasztáson ellenfelei megoszása nélkül vereséget szenvedett volna, hiszen a viszonylag új Republikánus Párt jelöltjeként csak 40 %-át kapta meg a népi szavazatoknak. Győzelmét kizárólag annak köszönhetette,

hogy a Demokrata Párt több jelöltet indított, s így egyik sem tudott elegendő elektori szavazatot összegyűjteni. Elnöki időszaka meglehetősen dicstelenül kezdődött, mert egy merénylettől tartva szinte titokban érkezett meg a fővárosba. Még csak vonzó külsővel sem rendelkezett: az idealizálás céljával készült szobrok és festmények mára már elfeledtették, hogy kortársai számára kifejezetten visszataszító látványt nyújtott. 192 cm-es magassága a XIX. század közepén abnormálisnak tűnt, s azt mondták róla, „olyan, mint egy óriási csontváz, amelyre bőrt feszítettek, és e bőrt ruhadarabokkal takarták el.” Az illinois Bloomingtonban maga mesélte nevetve az újságíróknak, milyen párbeszéd zajlott le közte és egy megdöbben asszony között, akivel lóháton keresztetkék egymás útját az erdőben: „Azt hiszem, maga a legcsúnyább férfi, akivel találkoztam...” „Asszonyom, valószínűleg igaza van, de nem tehetek róla...” „Hát igen, nem tehet róla, de azért otthon maradhatna!” (Boller, 1982, 126.)

Lincoln nemcsak Amerika legcsúnyább elnöke volt, de alighanem egyetlen elnököt sem támadtak még oly sok oldalról és olyan hevesen, mint őt. Az abolicionistáknak és radikálisoknak túlságosan mérsékeltnak tűnt, a konzervatívoknak és az állami jogok védelmezőinek túlságosan merésznek, egyesek azért szidták, mert nem köt békét a Konföderációval.